

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ЛЕМАК ОЛЕСЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 342.4 (477)

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Бисага Юрій Михайлович**, Ужгородський національний університет, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Мяловицька Ніна Анатоліївна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри конституційного права;

кандидат юридичних наук, доцент **Воронов Марк Миколайович**, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, завідувач кафедри конституційного, муніципального і міжнародного права.

Захист відбудеться 23 грудня 2014 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70).

Автореферат розісланий 19 листопада 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Ю. Уркевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Конституційно-правові засади права на судовий захист в Україні є малодослідженими з точки зору доктрини конституціоналізму, що ґрунтується на ідеях верховенства прав і свобод людини та обмеження владної сваволі. Існують лише окремі наукові дослідження, які присвячені деяким аспектам судового захисту прав неповнолітніх, трудових прав, процесуального положення сторін та учасників процесу або у контексті судового захисту інших прав людини. Також привертає увагу недостатність праць, пов'язаних із міждисциплінарними дослідженнями природи права на судовий захист на рівні теорії права, конституційного та міжнародного права. Слід відзначити, що майже недослідженою є проблема впливу конституційних засад права на судовий захист на процесуальні галузі України.

Зазначені обставини негативно впливають на стан розвитку юридичної науки, законодавства та судової практики, оскільки відсутня цілісна картина розуміння соціальної і правової природи права на судовий захист. Це є причиною внутрішньої суперечливості законодавства, його невідповідності конституційним засадам та міжнародно-правовим стандартам у галузі прав людини. Привертає також увагу формальний підхід до аналізу зазначеної проблеми, який ґрунтується переважно на доктрині юридичного позитивізму, що вступає у суперечність із природою прав людини як невідчужуваних і невід'ємних, які визнаються з боку держави і мають забезпечуватися належними юридичними гарантіями.

Проблема забезпечення незалежності і безсторонності суду, як правило, досліджується як елемент права на судовий захист, і переважно трактується у площині гарантій недоторканності і забезпечення належної винагороди суддям. Водночас слабо розкрито інституціональні аспекти незалежності суду, що навіть видно за останніми рішеннями Конституційного Суду України, які стосувалися питань судоустрою та статусу суддів. Зокрема, необхідно з'ясувати правомірність допустимих меж недоторканності суддів у контексті принципу рівності, визначити поняття «будь-який спосіб тиску на суддю», законного і належного складу суду, статус органів суддівського самоврядування тощо у контексті міжнародних стандартів у галузі судівництва та практики Європейського суду з прав людини щодо гарантій права на судовий захист.

Окремі аспекти змісту поняття права на судовий захист розкрито у працях відомих вітчизняних і зарубіжних вчених В. Авер'янова, Н. Александрової, Б. Банашака, С. Боботова, Г. Бребана, Ж. Веделя,

С. Головатого, К. Екштайна, В. Кампа, І. Карпечкіна, М. Козюбри, І. Коліушка, В. Лазарева, І. Ледах, П. Рабіновича, С. Рабіновича, Р. Рюсдала, М. Савчина, Ю. Старілова, А. Стрижака, В. Стефанюка, М. Тесленко, М. Хавронюка, С. Шевчука та інших. Не систематизованою і не узагальненою залишається практика Конституційного Суду та судів загальної юрисдикції щодо змісту права на судовий захист. Також потребує з'ясування вплив практики Європейського суду з прав людини на удосконалення механізму забезпечення права на судовий захист, втілення його прецедентного права у діяльності судових установ України.

Джерельною основою для дослідження слугуватимуть теоретичні праці, дані аналітичних досліджень вітчизняних і зарубіжних правозахисних організацій та аналітичних центрів (Венеціанської комісії, Української Гельсінської спілки з прав людини, Харківської правозахисної групи, Центру політико-правових реформ тощо), положення Конституції і законів України, усталеної практики Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів та прецедентного права Європейського суду з прав людини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» на 2005-2015рр. та є складовою комплексної наукової теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у XX-XXI ст.».

Мета й завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є здійснення комплексної науково-практичної розробки теорії конституційного права на судовий захист, з'ясування сутності, особливостей та практики регулювання конституційного права на судовий захист та практики його реалізації в Україні та зарубіжних країнах та його впливу на процесуальні галузі, обґрунтування необхідності конкретних практичних пропозицій щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання засад права на судовий захист.

Задля досягнення поставленої мети у роботі будуть вирішені такі завдання:

- з'ясувати сутність та основні структурні елементи конституційного права на судовий захист, його місця у системі гарантій конституційних прав і свобод;

- розкрити соціальну і правову природу конституційного права на судовий захист;

– визначити основні структурні елементи права на судовий захист, зокрема, право на встановлений законом суд, зміст поняття справедливого і безстороннього суду у контексті правової визначеності;

– визначити взаємозв'язок між правом на судовий захист та процесуальними гарантіями прав людини;

– розкрити особливості прояву конституційних засад права на судовий захист у процесуальних галузях права та впливу на їхній розвиток;

– сформулювати пропозиції до поточного процесуального законодавства з метою забезпечення конституційних засад права на судовий захист.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які складаються у процесі реалізації права на судовий захист.

Предметом дослідження виступають конституційно-правові аспекти права на судовий захист.

Методи дослідження. Для досягнення наукової об'єктивності результатів дисертант використовує весь комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які широко застосовуються в сучасній теорії права, науці конституційного права і процесуального права. У дисертаційному дослідженні використовувалися діалектичний, системний підходи до розгляду досліджуваних проблем та визначення основних структурних елементів права на судовий захист; загальнонаукові методи: структурний, функціональний, системного аналізу, формально-логічний (аналіз та синтез) при вивченні існуючих теоретичних поглядів та судової практики у контексті забезпечення права на судовий захист в Україні з урахуванням практики Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих осіб та їх узгодження з метою впровадження єдиних стандартів права на судовий захист.

Використання формально-юридичного та порівняльного методів надало можливість проаналізувати юридичний зміст положень чинного законодавства і судової практики та формування пропозицій щодо їх удосконалення.

У роботі використані теоретичні положення загальної теорії права, міжнародного права, конституційного права та процесуальних галузей права.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим в Україні на сучасному етапі комплексним науковим дослідженням природи права на судовий захист, у якому з'ясовано сутність та особливості конституційно-правових засад права на судовий захист,

обґрунтовано низку концептуальних понять, теоретичних положень і висновків, практичних рекомендацій по вдосконаленню конституційно-правового регулювання права на судовий захист в Україні.

Уперше:

– сформульовано право на судовий захист як суб'єктивне публічне право особи на доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою правовою процедурою на засадах верховенства права і справедливості;

– обґрунтовано дуалістичну структуру права на судовий захист, яка зумовлена його інституціональним і процесуальним змістом;

– доведено, що вимоги правової визначеності зумовлюють Верховний Суд України та вищі спеціалізовані суди у своїй практиці неухильно слідувати правовим позиціям Конституційного Суду України;

– визначено основні елементи права на доступ до судового захисту, який охоплює: порядок досудового вирішення спору; доступ до правової допомоги, в тому числі і до безоплатної правової допомоги; розумні строки провадження; право на оскарження судових рішень;

– обґрунтовано розуміння природи *res judicata* судових рішень як недопустимість перегляду судових рішень, що набрали законної сили, оскільки це має значення також впровадження мінімальних стандартів захисту прав людини, які за загальноприйнятим правилом визначені у міжнародно-правових актах;

– конкретизовано зміст прямої дії норм Конституції України щодо основних структурних елементів права на судовий захист, які проявляються на визнанні правотворчої, інтерпретаційної і правозастосовної діяльності судових установ.

Удосконалено:

– положення про те, що за своїм змістом конституційні гарантії права на судовий захист зумовлені змістом верховенства права і належної правової процедури, положеннями законодавства, а також належною адміністративною і судовою практикою

– положення про те, що право на судовий захист має свої особливості у країнах із перехідним типом конституціоналізму, до яких належить також Україна, що зумовлює відповідні структурні і функціональні реформи у сфері судочинства;

– систематизацію основних елементів права на судовий захист: доступу до правосуддя; право на законний і належний суд; незалежний і безсторонний суд; розумності строків провадження у суді; виконання судових рішень і єдності судової практики;

– розуміння законного суду, який має бути створений на основі закону, можливість отримати до нього доступ без істотних перепон, володіння достатнім обсягом компетенції для належного вирішення спору;

– положення про те, що право на оскарження судових рішень не є абсолютним правом і залежно від особливостей перебігу певних процедур, поєднання порядку адміністративного оскарження та судового контролю за адміністративної процедурами;

– інтерпретацію доктрини «горизонтального ефекту» конституції, яка у контексті права на судовий захист встановлює гарантії якості права на судовий захист у приватноправових відносинах, у яких учасники є рівними і вступають у правовідносини на засадах еквівалентності;

– положення про те, що застосування конституційних і міжнародних стандартів права на судовий захист має значний потенціал у трансформації змісту принципів і норм галузевого процесуального законодавства.

Набули подальшого розвитку:

– положення про особливості структури права на судовий захист щодо його носіїв, адресатів та предмета;

– зміст поняття належного суду, під яким мається на увазі відповідний до закону склад суду, відсутність конфлікту інтересів у суддів, об'єктивне вираження безсторонності у поведінці судді, можливість відводу судді у разі виявлення обставин, що свідчать про конфлікт інтересів;

– уявлення про те, що розумні строки розгляду справи можуть визначатися у законі, а також формуватися у судовій практиці у разі систематичного застосування судами відповідних сформульованих критеріїв;

– інтерпретація вимоги обов'язковості судових рішень, які мають неухильно виконуватися, оскільки без їх належного виконання право на судовий захист стає ілюзорним, що суперечить конституційному обов'язку держави забезпечувати і утверджувати права людини і основоположні свободи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що правовий аналіз, основні положення й висновки дисертації узагальнюють поняття і структурні елементи права на судовий захист з точки зору верховенства права як ефективного і реального діючого суб'єктивного публічного права.

Сформульовані висновки, практичні пропозиції можна застосувати: у науково-дослідницькій галузі – для подальшого дослідження

права на судовий захист; у правотворчій діяльності – як теоретичний матеріал при опрацюванні і прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, що визначають засади реалізації права на судовий захист; у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників з конституційного права України, у викладанні навчального курсу, в науково-дослідницькій роботі студентів; у правовиховній роботі – для підвищення правової культури громадян України, їх поінформованості щодо можливості реалізації конституційного права на судовий захист.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, розглядалися, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Апробація результатів дисертації здійснювалась на науково-методичних семінарах викладачів юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Результати дисертаційного дослідження оприлюднювалися у виступах на таких конференціях: міжнародній науково-практичній конференції «Вплив права та закону на сучасний розвиток суспільства» (м. Ужгород, 28-29 грудня 2012 р.) та на міжнародній науково-практичній «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії» (м. Ужгород, 30-31 березня 2013 р.).

Теоретичні аспекти роботи використовувалися автором в практичній роботі, а також у публічних лекціях.

Публікації. Основні положення дисертації відображені у 7 публікаціях, у тому числі у 5 наукових статтях, опублікованих у наукових фахових періодичних виданнях України та зарубіжних країн, а також у тезах 2 доповідей та повідомлень на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 210 сторінок, з яких 185 сторінок – основний текст, список використаних джерел (211 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначається стан наукової розробки проблеми, з'ясовується його зв'язок з науковими програмами, планами, темами, формулюється мета, завдання, визначається об'єкт, предмет і методи дослідження, розкривається наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, наводяться відомості про їх апробацію.

У **першому розділі «Право на захист у конституційній системі захисту прав людини»**, який складається з чотирьох підрозділів, розкриваються особливості конституційної системи захисту прав людини та місця в ній права на судовий захист.

У *підрозділі 1.1. «Сутність та структурні елементи конституційної системи захисту прав людини»* на основі доктрин конституціоналізму і верховенства проаналізовано систему гарантій прав і свобод людини в Україні. З точки зору аналізу формальних і матеріальних аспектів доктрини верховенства права визначається природа гарантій права на незалежний і безсторонній суд як основний елемент захисту прав і свобод людини. Право на судовий захист як елемент конституціоналізму аналізується як один із засобів обмеження влади та недопустимості свавільного втручання у приватне життя, порушення прав і свобод людини. У структурі гарантій прав людини розкрито засади правової визначеності, обґрунтованих очікувань і стабільності законодавства, неприпустимості зворотної дії актів законодавства, належного порядку доведення до відома населення змісту законів, судового контролю за змістом законів, застереження про закон, засад пропорційності і заборони надмірних обмежень прав людини, нормативних гарантій належної правової процедури. На основі цього сформульовано вимоги щодо критеріїв відповідності адміністративної і судової практики згідно з принципом верховенства права, а саме: законності і меж свободи розсуду уряду і адміністрації, доступності до управлінських і судових процедур, гарантій довірливості відносин між чиновником та індивідом, публічності та гласності процесуальних процедур, ефективності засобів правового захисту, права на оскарження адміністративних і судових рішень. Такий підхід обґрунтовується тим, що судовий захист не є ефективним сам по собі, оскільки часто така ефективність зумовлена також системою судового врегулювання соціальних конфліктів.

У *підрозділі 1.2 «Соціальна і правова природа права на судовий захист»* розкривається сутність змісту права на судовий захист у контексті

реалій перехідного конституціоналізму в Україні.

Обґрунтовано і проаналізовано природу права на судовий захист з огляду на доктрину конституціоналізму та урахування практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, які сформулювали значну спадщину розуміння окремих аспектів цього права. На основі цього зроблено висновок, що структура судового захисту є дуалістичною, тобто містить інституціональні та процесуальні компоненти. У зв'язку з цим судова влада розглядається як правовий порядок вирішення соціальних конфліктів професійними судьями та спеціально уповноваженими представниками народу згідно з встановленою належною правовою процедурою з метою здійснення контролю над владою за зверненням уповноваженої особи, права, свободи і законні інтереси якої порушено.

Підрозділ 1.3 «Інституціональний аспект права на судовий захист» присвячено аналізу забезпечення спроможності судових установ вирішувати соціальні конфлікти незалежно і безсторонньо.

Розкривається інституціональна спроможність судового захисту у взаємозв'язку із досудовим врегулюванням спорів, зокрема через третейський арбітраж, медіацію у контексті доступності правосуддя. З точки зору інституціональної спроможності доводиться, що вона полягає у здатності судів захищати основоположні соціальні цінності, які покладаються в основу правових норм і принципів. При цьому на прийняття судових рішень можуть впливати такі фактори: а) існуючі правопорядок, панівна доктрина та правова традиція; б) рівень праворозуміння; в) конкуренція підсудності та принцип *res iudicata*; г) співвідношення між конституційною та загальносудовою юрисдикцією.

Інституціональна складова права на судовий захист втілюється у принципах правосуддя, які закріплені Конституцією України, а також впливають з її положень. Конституційні принципи правосуддя конкретизуються та розвиваються у чинному законодавстві. Доведено, що інституціональний аспект права на судовий захист полягає у такому: а) в діяльності інституцій, які покликані забезпечити неполітичну процедуру відбору і призначення на посаду суддів; б) у діяльності суддівської магістратури; в) у діяльності суддівського самоврядування; г) у позасудових інститутах вирішення спорів (медіація, третейський арбітраж тощо).

У *підрозділі 1.4 «Процесуальний аспект права на судовий захист»* акцентовано увагу на тому, що він вирішальним чином зумовлює саму структуру права на судовий захист, оскільки одночасно виступає

гарантіями прав людини та інструментами їх реалізації, підсилюючи пряму дію конституційних норм.

Процесуальний зміст права на судовий захист зумовлений сутністю і вимогами належної правової процедури, яка сприйнята у країнах романо-германської правової сім'ї завдяки практики Європейського суду з прав людини, яка інтенсивно використовує спадщину прецедентного права і правотворчості судів Великої Британії. Розкриваються проблемні моменти імплементації вимог належної правової процедури у країнах Центральної і Східної Європи, зокрема в Україні, що є однією з істотних проблем упровадження реального і ефективного права на судовий захист. Проаналізовано основні конституційні складові належної правової процедури в Україні, зокрема: право не виконувати злочинні накази, принцип *ne bis in idem*, презумпцію невинуватості, гарантії проти обмови під час кримінального процесу, гарантії захисту підозрюваному в ході процесу, принцип *nulla poena sine lege*.

Розділ другий «Структура змісту права на судовий захист» складається з п'ятих підрозділів і розкриває сутність змісту цього основоположного права.

У підрозділі 2.1. «Право на встановлений законом суд» визначається, яким чином суд на засадах нейтральності і відповідно до вимог належної процедури спроможний забезпечити захист у рівних масштабах і однаковою мірою незалежно від статусу учасників процесів і насамперед його сторін. Розкривається сутність конституційної заборони функціонування особливих і надзвичайних судів, а також проводиться розмежування спеціалізованих судів від особливих судів. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя. Стверджується, що право на встановлений законом суд не є абсолютним правом, оскільки існують об'єктивні обмеження стосовно доступу до суду. Відповідно до вимог належного суду судді не можуть своєю поведінкою викликати сумнів у незалежності і безсторонності; з цієї точки зору критикується як анахронічний інститут народних засідателів та вносяться пропозиції щодо функціонування мирових судів.

Підрозділ 2.2 «Право на незалежний і безсторонній суд» розкриває сутність ефективності діяльності суду з точки зору зовнішнього і внутрішнього сприяння соціальної ролі і місії судових установ у захисті прав людини. Проведено аналіз міжнародно-правових актів з питань незалежності судової влади, практики Європейського суду з прав людини з точки зору інституційної, індивідуальної, процесуальної і функціональної точки зору. Розкрито особливості суб'єктивного і об'єктивного критерію

безсторонності суду, а також їх взаємодії. У контексті безсторонності суддів розглядаються вимоги несумісності судів та гарантій їх недоторканності. Окрема увага приділена формам прояву упередженості суддів при вирішенні справ. Сформульовано деякі пропозиції до Конституції України щодо підвищення гарантій незалежності і безсторонності суддів.

У підрозділі 2.3 «Право на судовий захист та правова визначеність» як компонент належної правової процедури розглядаються вимоги чіткості та однозначності положень законів та одноманітності їх застосування судами згідно з засадами рівності та справедливості. Акцентується увага на основних критеріях формулювання судами єдиних і одноманітних підходів при вирішенні правових спорів, на інституціональних гарантіях забезпечення однакового застосування судами законів, зокрема місця і ролі Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів у цьому процесі. Підкреслюється, що є неправомірною практика окремих вищих спеціалізованих судів ігнорувати усталену практику Конституційного Суду України, оскільки це вносить елементи хаосу у правову систему України. Також зроблено критичний аналіз проблем доступу до конституційного судочинства в умовах відсутності конституційної скарги, який не може бути задоволений неповноцінним замінником такої – розглядом конституційних звернень щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України. Сформульовано низку пропозицій щодо забезпечення правової визначеності у діяльності Конституційного Суду України та вищих інстанцій судів загальної юрисдикції.

Підрозділ 2.4 «Право на судовий захист та доступ до суду» присвячений гарантіям рівного і справедливого доступу до правосуддя. Принцип рівності розглядається у цьому контексті як гарантії однакового масштабу доступу до судового захисту незалежно від його диференціації, з огляду на недопущення різного ставлення за однакових чи подібних обставин, що посягає на сутність змісту права на судовий захист. Зазначене питання також аналізується з точки зору гарантій функціонування державної мови та мов національних меншин з метою забезпечення належного судового захисту порушених прав. Розкрито структурні елементи доступу до суду, зміст яких зумовлено доступністю до правового захисту. Зокрема, доступ до безплатної правової допомоги зумовлений позитивними обов'язками держави, які встановлюють вимоги довірливості у відносинах із приватними особами та наданні безплатної правової допомоги тим, хто не може оплатити послуги захисника; у цьому контексті

проаналізовано співвідношення первинної і вторинної безоплатної допомоги, що сприяє доступу до правосуддя.

Розумні строки розгляду справ проаналізовано відносно до їх тлумачення у законі та у вигляді загальних критеріїв правової оцінки для суду, необхідної для визначення нормальної тривалості перебігу окремих процедур і тривалості розгляду справи в цілому. Доведено, що право на оскарження судових рішень не є абсолютним правом, у силу реактивності деяких процедур (наприклад, виборчого процесу і пов'язаних із ним виборчих спорів). На прикладі прийнятності скарг до Європейського суду з прав людини окремо приділено увагу критеріям доступу до міжнародних судових установ, юрисдикцію яких визнано на підставі міжнародних договорів України.

Підрозділ 2.5 «Принцип res judicata та виконання судових рішень як елемент права на судовий захист» присвячено питанням загальнообов'язковості та неухильного виконання судових рішень, що є ключовою проблемою для розвитку національної правової системи України.

Важливість виконання судових рішень полягає в тому, що по суті без цього елемента право на судовий захист стає сумнівним, ілюзорним. Це також є проблематичним з точки зору правової визначеності, оскільки особа, що виграла судовий процес, очікує на невідворотне виконання судового рішення і поновлення порушених прав. Для визначення природи *res judicata* судових рішень має значення також впровадження певних стандартів захисту прав людини. Водночас для України мінімальним міжнародним стандартом захисту прав людини є гарантії, що закладаються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини, оскільки ця система нині є найефективнішою регіональною міжнародною системою захисту прав людини.

Принцип *res judicata* також тісно пов'язаний із природою актів судової влади як таких. По суті Верховний Суд України і вищі спеціалізовані суди здійснюють аналогічну діяльність з інтерпретації норм законодавства, що притаманно Конституційному Суду України. Оскільки функції Конституційного Суду України з офіційного тлумачення обмежені юрисдикцією загальних судів, очолюваних Верховним Судом України, фактично суди загальної юрисдикції творять власне прецедентне право, незважаючи на те, що така їх функція офіційно не визнається.

Розділ 3 «Конкретизація конституційних засад права на судовий захист у процесуальних галузях» складається з двох підрозділів,

у яких розкрито особливості прямої дії конституційних норм та основні напрями впливу Конституційного Суду України на розвиток процесуального законодавства України.

У підрозділі 3.1 «Пряма дія конституційних норм і горизонтальний ефект Конституції України» розкрито форми прояву верховенства Конституції у судовій практиці.

На практиці застосування положень Конституції як безпосередньо чинного права завжди супроводжується колізіями між конституційною і загальною судовими юрисдикціями. Ця проблема поглиблюється також спеціалізацією судів загальної юрисдикції та відсутністю належних важелів у Верховного Суду України для забезпечення єдності судової практики. Зазначена проблема проаналізована з точки зору верховенства права, зокрема заборони свавілля, правової визначеності і рівності доступу до правосуддя. Узагальнено проблеми застосування судами положень Конституції України як норм прямої дії, що означає дію Конституції як безпосередньо діючого права, на підставі чого сформульовано основні критерії застосування норм Конституції України судами загальної юрисдикції.

Доктрина «горизонтального ефекту» конституції визначає певні параметри якості законодавства, яке покликано забезпечити стабільність і визначення горизонтальних зв'язків у суспільстві, що власне, засновані на принципах рівності і свободи договору, тобто визначають певні позитивні обов'язки держави щодо додержання стабільності договорів, примушення сторін до їх виконання та вирівнювання сторін по договору, якщо вони перебувають у нерівному становищі, надаючи захист слабшій стороні і в такий спосіб забезпечуючи баланс інтересів у приватноправових відносинах та гарантії стабільності публічного порядку внаслідок такого вирівнювання прав.

У підрозділі 3.2 «Основні напрями впливу Конституційного Суду України на розвиток процесуального законодавства» висвітлено місце і розвиток правових позицій органу конституційної юрисдикції з конкретизації і деталізації конституційних положень у процесуальному законодавстві. Такий вплив Конституційного Суду України зумовлено запровадженням єдиних стандартів захисту прав людини, яке має бути належним чином втілене у процесуальному законодавстві. Підкреслюється, що на цей процес має вплив прецедентне право Європейського суду з прав людини, яке закладає мінімальні стандарти захисту прав людини і має належним чином співвідноситися із конституційними гарантіями захисту прав людини. У роботі акцентовано увагу насамперед на ступені

конкретизації конституційних норм у положеннях цивільного і кримінального законодавства. Також уточнено вимоги належної правової процедури і ступінь її прояву в кримінальному процесі з точки зору реального і ефективного забезпечення гарантій прав людини, зокрема гарантій при затриманні особи, забезпеченні права на захист, презумпції невинуватості, змагальності і рівності сторін у процесі.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано вирішення наукового завдання, що виявилось у здійсненні комплексної науково-практичної розробки теорії конституційного права на судовий захист, з'ясування сутності, особливостей та практики регулювання конституційного права на судовий захист та практики його реалізації в Україні та зарубіжних країнах та його вплив на процесуальні галузі, обґрунтування необхідності конкретних практичних пропозицій щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання засад права на судовий захист. Головними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. З огляду на аналіз дуалістичної природи права доведено, що право на судовий захист має трискладову структуру: носії, адресат, предмет. Носіями права на судовий захист є фізичні та юридичні особи. Адресат має подвійний характер, що зумовлено забезпеченням права на судовий захист: по-перше, загальним адресатом є держава, яка покликана забезпечити право на справедливий суд; по-друге, спеціальним адресатом є судові органи, які мають бути незалежними і безсторонніми. Предметом права на судовий захист є забезпечення ефективного захисту прав фізичних і юридичних осіб від свавільного втручання публічної влади у приватне життя фізичної особи, а також вільне здійснення прав і законних інтересів юридичної особи.

2. Структура права на судовий захист є дуалістичною. По-перше, інституціональний аспект права на судовий захист містить такі компоненти: а) доступ до суду, заснованого на законіві; б) наділення суду належною компетенцією, що зумовлює суд визначати власну юрисдикцію і визначати критерії її самообмеження під час вирішення спорів про право; в) незалежність і безсторонність суду. По-друге, процесуальний аспект полягає в такому: а) вирішення спорів про право; б) вирішення справи у розумні строки; в) публічність процесу; г) рівність і змагальність сторін у процесі; д) обґрунтованість рішень; е) можливість оскарження рішень.

Згідно з Конституцією України основними елементами права на судовий захист є: 1) принцип правової державності (ст. 1); 2) повага гідності особи і визнання її як найвищої конституційної цінності (ст. 3); 3) поділ влади, з якої випливає засада незалежності і безсторонності судових органів (ст. 6); 4) доступ до судових органів (ч. 1, 2 ст. 55), в тому числі й на оскарження дій і рішень органів публічної влади; 5) право на відшкодування шкоди, завданої діями і рішеннями органів публічної влади (ст. 56); 6) вимоги щодо належного і законного складу суду та недопустимості делегування функції правосуддя (ст. 124, ч. 1 ст. 127, ч. 2 ст. 129); 7) недопустимість створення особливих і надзвичайних судів (ч. 5 ст. 125); 8) гарантії незалежності і недоторканності суддів (ч. 1 ст. 126); 9) апеляційне і касаційне оскарження судових рішень, окрім випадків, визначених законом (п. 8 ч. 3 ст. 129); 10) обов'язковість рішень суду (п. 9 ч. 3 ст. 129).

3. Законний суд є необхідною основою для розгляду справи компетентним судом, який на засадах верховенства права і за визначеною процедурою вирішує спори про право на основі закону. Право на розгляд справи означає право особи звернутися до суду та право на те, що її справа буде розглянута і вирішена судом. При цьому особі має бути забезпечена можливість реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя.

Під терміном «належний суд» мається на увазі певний склад суду, який має відповідати вимогам верховенства права. Така вимога визначається з метою забезпечення розгляду справи неупередженим складом суду та регулювання інституту відводу судді, стосовно якого виникають обґрунтовані сумніви щодо незалежності і безсторонності.

Принцип рівності можна узагальнити так: це гарантії однакового масштабу доступу до судового захисту не залежно від його диференціації, виходячи з різного ставлення за однакових чи подібних обставин, що посягає на сутність змісту права на судовий захист.

Доступ до правосуддя охоплює чотири аспекти: 1) досудове вирішення спорів (яке може включати адміністративні процедури оскарження, арбітраж чи інші форми медіації); 2) безоплатну правову допомогу особам, які через певні життєві обставини її потребують; 3) розумні строки провадження; 4) оскарження судових рішень. Структура права на доступ до правосуддя свідчить, що воно не має абсолютного характеру, оскільки більшість із названих елементів не гарантується безумовно, тобто без усіляких заперечень.

Розумний строк розгляду справи містить такі критерії: 1) складність справи; 2) важливість для заявника предмета спору; 3) складність і тривалість експертиз; 4) поведінка сторін; 5) кількість свідків; 6) порядок оскарження, до якого, як правило, входить і апеляційне оскарження; 7) провадження у Конституційному Суді України у порядку інцидентного конституційного контролю, якщо воно може вплинути на результати розгляду справи; 8) окремі фактори, які з огляду на особливості справи можуть істотно вплинути на тривалість її перебігу.

Для визначення природи *res judicata* судових рішень має значення також впровадження певних стандартів захисту прав людини. Загальноприйнятим правилом є дотримання міжнародних стандартів, оскільки вони закладають мінімальні гарантії захисту прав людини. Однак це не завжди відповідає Конституції України, яка може закладати у цій царині більш високий стандарт захисту. Водночас для України мінімальним міжнародним стандартом захисту прав людини є гарантії, що закладаються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини, оскільки ця система нині є найефективнішою регіональною міжнародною системою захисту прав людини.

4. Конституційні засади права на судовий захист знаходять свій прояв у процесуальних галузях права і впливають на їхній розвиток шляхом прямої дії конституційних норм та доктрини «горизонтального ефекту» конституції. Доктрина «горизонтального ефекту» Конституції визначає певні параметри якості законодавства, яке покликано забезпечити стабільність і визначення горизонтальних зв'язків у суспільстві, які, власне, засновані на принципах рівності і свободи договору, тобто визначають певні позитивні обов'язки держави щодо дотримання стабільності договорів, примушення сторін до їх виконання та вирівнювання сторін по договору.

5. Запропоновано внести такі зміни до Конституції України:

- 1) частину другу статті 6 доповнити друге речення у такій редакції: «Органи судової влади при здійсненні правосуддя є незалежними і безсторонніми»;
- 2) у частині третій статті 29 слова «сімдесяти двох годин» замінити словами «сорока восьми годин»;
- 3) частину першу статті 22 доповнити другим реченням такого змісту:

«Права і свободи людини і громадянина поширюються рівною мірою також і на юридичних осіб з урахуванням їх природи та особливостей вступу у правовідносини».

4) у статті 55:

а) частину першу статті доповнити положенням, яке має відтворювати положення частини першої статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

б) частину четверту доповнити реченням такого змісту:

«На підставі міжнародного договору згоду на обов'язковість, надану Верховною Радою України, може бути визнано юрисдикцію Міжнародного кримінального суду».

5) статтю 64 доповнити новою частиною другу в такій редакції:

«Права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені на основі закону, якщо це необхідно в демократичному суспільстві. Застосовувані заходи мають бути доречними і достатніми настільки, наскільки вони не посягатимуть на сутність змісту прав і свобод людини і громадянина».

Положення частини другої зазначеної статті стають частиною третьою.

6) у частині четвертій статті 124 вилучити словосполучення «...народних засідателів і...»;

7) з частини третьої статті 129 вилучити пункт 3 «забезпечення доведеності вини» як такий, що суперечить презумпції невинуватості;

8) до статті 150 внести такі зміни:

а) до пункту 1 частини першої додати сьомий абзац у такій редакції:

«Якщо під час розгляду справи судом буде встановлено сумніви у конституційності закону, який повинен бути застосований для ухвалення законного рішення, суд або прокурор, котрий на підставі закону бере участь у розгляді справи, можуть звернутися до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону (окремих його положень). З таким конституційним поданням також може звернутися Уповноважений Верховної Ради України з прав людини»;

б) пункт 3 у такій редакції:

«3) розгляд індивідуальних скарг фізичних і юридичних осіб щодо порушення прав і свобод, гарантованих цією Конституцією».

6. З метою забезпечення єдності судової практики слід переглянути положення процесуальних кодексів, відповідно до яких вищі спеціалізовані

суди вирішують питання щодо допустимості скарг учасників процесу, якщо вони вважають, що суди неоднаково застосовують закон за подібних фактичних обставин. Питання про допустимість скарг на неоднакове застосування законів при подібних фактичних обставинах має вирішувати безпосередньо Верховний Суд України за критеріями: 1) суспільна значущість і принциповість спору для забезпечення єдності судової практики; 2) істотне порушення прав і законних інтересів фізичної або юридичної особи, публічний інтерес та забезпечення публічного порядку; 3) вичерпання інших засобів правового захисту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Лемак О.В. Соціальна і правова природа права на судовий захист в умовах перехідного конституціоналізму в Україні / О.В. Лемак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 3. – Т. 1. – С. 117-121.

2. Лемак О.В. Право на встановлений законом суд і верховенство конституції / О.В. Лемак // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія «Юриспруденція». – 2014. – Випуск 9-1. – С. 46-49.

3. Лемак О.В. Право на незалежний і безсторонній суд у контексті захисту прав людини і основоположних свобод / О.В. Лемак // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 3. – С. 71-77.

4. Лемак О.В. Прямое действие конституционных норм и право на судебную защиту / О.В. Лемак // *Legea Si Viata* (г. Кишинев, Республика Молдова). – 2014. – № 5/2 (269). – С. 141-144.

5. Лемак О.В. Принцип *res judicata* і виконання судових рішень як елемент права на судовий захист / О.В. Лемак // Науковий вісник УжНУ. – Серія «Право». – 2014. – Т. 1. – Випуск 27. – С. 103-107.

6. Лемак О.В. Правова природа права на судовий захист в умовах перехідного конституціоналізму в Україні / О.В. Лемак // Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 30-31 березня 2013 р. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. – С. 17-20.

7. Лемак О.В. Виконання судових рішень як складова реалізації конституційного права на судовий захист / О.В. Лемак // Вплив права та закону на сучасний розвиток суспільства: Матеріали міжнародно-практичної конференції, м. Ужгород, 27-28 грудня 2012 р. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2012. – С. 46-47.

АНОТАЦІЯ

Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2014.

Дисертацію присвячено комплексному аналізу проблем теорії і практики права на судовий захист, з огляду на доктрину конституціоналізму і верховенства права. Право на судовий захист досліджується у контексті практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Досліджено соціальну і правову природу права на судовий захист, визначено місце і роль цього права у системі конституційних гарантій прав людини і основоположних свобод, проаналізовано інституціональні та процесуальні аспекти цього суб'єктивного публічного права. Розкрито структурні елементи права на судовий захист, зокрема право на законний суд, незалежний і безсторонній суд, право бути заслуханим, обов'язковість судових рішень тощо. Визначено основні форми конкретизації і деталізації конституційних положень Конституційним Судом України щодо конституційного права на судовий захист і його вплив на зміст процесуального законодавства.

Ключові слова: верховенство права, єдність судової практики, Конституційний Суд України, конституціоналізм, конституція, належна правова процедура, незалежний і безсторонній суд, право на судовий захист, суди загальної юрисдикції, судовий захист.

Лемак О.В. Право на судебную защиту: конституционно-правовой аспект. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2014.

В диссертации осуществлено теоретическое обобщение и предложено решение научной задачи, выражающейся в осуществление комплексной научно-практической разработки теории конституционного права на судебную защиту, выяснения сущности и особенностей регулирования конституционного права на судебную защиту и практики

его реализации в Украине и зарубежных странах, воздействия конституционного права на судебную защиту на процессуальные отрасли, обоснование необходимости конкретных практических предложений по совершенствованию конституционно-правового регулирования его основ.

Диссертация посвящена комплексному анализу проблем теории и практики права на судебную защиту, исходя из доктрин конституционализма и верховенства права. Исследуются факторы, влияющие на эффективность и действенность судебной защиты в странах переходной демократии. Право на судебную защиту исследуется в контексте практики Конституционного Суда Украины и Европейского суда по правам человека с точки зрения обеспечения надлежащих стандартов защиты прав человека и основоположных свобод. Сформулированы предложения о внесении изменений в Конституцию Украины с целью повышения гарантий права на судебную защиту.

Исследованы социальная и правовая природа права на судебную защиту, определено место и роль этого права в системе конституционных гарантий прав человека и основных свобод, проанализированы институциональные и процессуальные аспекты этого субъективного публичного права. Сформулирован подход, согласно которому Конституционный Суд Украины должен сбалансировано внедрять стандарты права на судебную защиту, исходя из прецедентного права Европейского суда по правам человека. Раскрыты структурные элементы права на судебную защиту, в частности права на законный суд, независимый и беспристрастный суд, право быть заслушанным, обязательность судебных решений и т.п. Определены основные формы конкретизации и детализации конституционных положений Конституционным Судом Украины относительно конституционного права на судебную защиту и его влияние на содержание процессуального законодательства. Проанализированы формы проявления прямого действия конституции в национальной правовой системе, сформулированы предложения судам общей юрисдикции об особенностях применения положений Конституции Украины как норм прямого действия.

Впервые определены основные элементы права на доступ к судебной защите, которое охватывает: порядок досудебного разрешения спора; доступ к правовой помощи, в том числе и к бесплатной правовой помощи; разумные сроки производства; право на обжалование судебных решений. Усовершенствована интерпретация доктрины «горизонтального эффекта» конституции, в контексте права на судебную защиту устанавливает гарантии качества права на судебную защиту в

частноправовых отношениях, в которых участники равны и вступают в правоотношения на основе эквивалентности. Получило дальнейшее развитие положение об особенностях структуры права на судебную защиту относительно его носителей, адресатов и предмета.

Ключевые слова: верховенство права, единство судебной практики, Конституционный Суд Украины, конституционализм, конституция, надлежащая правовая процедура, независимый и беспристрастный суд, право на судебную защиту, суды общей юрисдикции, судебная защита.

Lemak O.V. The right to judicial protection: constitutional and legal aspects. – On the right to manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of juridical sciences, specialty 12.00.02 - constitutional law, municipal law. – Yaroslav the Wise National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2014.

The thesis is devoted to the analysis of complex problems in the theory and practice of the right to judicial protection, based on the doctrine of constitutionalism and the rule of law. The right to judicial protection is studied in the context of the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of human rights.

Investigated the social and legal nature of the right to judicial protection, the place and role of these right in the system of constitutional guarantees of human rights and fundamental freedoms, analyzes institutional and procedural aspects of subjective public law. Exposed structural elements of judicial protection, including the right to legal trial, independent and impartial court, the right to be heard, binding judicial decisions and more. The main forms of specification and detail the constitutional provisions by the Constitutional Court of Ukraine on the constitutional right to judicial protection and its impact on the content of the proceeding legislation.

Keywords: common courts, constitution, the Constitutional Court of Ukraine, constitutionalism, due process of law, independent and impartial court, judicial protection, the right to judicial protection, rule of law, unity of jurisprudence.

Відповідальний за випуск:
кандидат юридичних наук Г.В. Берченко

Підписано до друку 10.11.2014 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 1089.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77